

Iga Jaworska
Uniwersytet Wrocławski

Stwierdzenie nieważności małżeństwa w prawie kanonicznym i świeckim

Annulment of the marriage in canon law and secular law

Streszczenie

Institucja stwierdzenia nieważności małżeństwa jest uregulowana zarówno w przepisach prawa powszechnie obowiązującego, jak i w przepisach prawa kościelnego. W artykule zostało omówione pojęcie małżeństwa oraz przesłanki i podstawowa procedura uzyskania orzeczenia o nieważności małżeństwa w obu tych porządkach prawnych, ze wskazaniem na zasadę odrębnej kognicji sądów powszechnych i świeckich.

Słowa kluczowe

małżeństwo, stwierdzenie nieważności, prawo kanoniczne

Abstract

The institution of marriage annulment is governed by both the provisions of current law and in the laws of the Church. The article discusses the concept of marriage as well as the conditions and the basic procedure to obtain a judgement of nullity of marriage in both these jurisdictions, pointing to the principle of separate jurisdiction of the courts of general jurisdiction and laity.

Keywords:

marriage, declaration of invalidity, canon law

Wstęp

Stwierdzenie nieważności małżeństwa jest instytucją prawną znaną porządkowi zarówno prawa polskiego, jak i prawa kanonicznego. Opiera się na założeniu, że małżeństwo nigdy nie zostało ważnie zawarte. Choć przesłanki stwierdzenia nieważności małżeństwa w prawie kanonicznym i świeckim są zbliżone, to nie można utożsamiać tych dwóch instytucji, gdyż każda z nich jest niezależna i posiada oddzielny byt prawny.

1. Pojęcie małżeństwa

Małżeństwo jest to związek dwóch osób o odmiennej płci¹, zatwierdzany prawnie i społecznie, często także religijnie. Jest to relacja regulowana zasadami, obyczajami, przekonaniem i postawami. Za główny cel zawarcia małżeństwa uznaje się chęć założenia rodziny i posiadania potomstwa. Jest to oczywiście potoczne rozumienie tego pojęcia. Odnosząc się do definicji stworzonych przez doktrynę, za T. Smoczyńskim można wskazać, że „małżeństwo jest trwałym (ale nie nierozzerwalnym) i legalnym związkiem kobiety i mężczyzny, powstałym z ich woli, jako równoprawnych stron, w celu wspólnego pożycia, realizacji dobra małżonków, dobra założonej rodziny i jej celów społecznych”².

Poszukując podstaw tego pojęcia w prawie świeckim³, należy wskazać na art. 18 Konstytucji RP, który stanowi, że małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej. Powyższy przepis ustawy zasadniczej wprowadza definicję legalną tego pojęcia. Niewątpliwie zawarcie powyższego przepisu w rozdziale I Konstytucji pt. „Rzeczpospolita” świadczy o wysokiej pozycji, jaką małżeństwo zajmuje w hierarchii wartości przyjętych przez ustawodawcę⁴. Co więcej, ustawodawca jednoznacznie przesądza o tym, że za małżeństwo można uznać jedynie związek osób o odmiennej płci. Nie oznacza to jednak, że Konstytucja wyklucza możliwość wprowadzenia przez prawodawcę do polskiego systemu prawnego innych instytucji o niższej randze, które nie będą małżeństwem, jednak będą legalizowały związki osób np. tej samej płci⁵.

Odnosząc się do pojęcia małżeństwa w prawie Kościoła katolickiego, jego definicji należy poszukiwać w Kodeksie Prawa Kanonicznego. Zgodnie z kan.⁶ 1055 § 1 przymerze małżeńskie, przez które mężczyzna i niewiasta ustanawiają między sobą wspólnotę całego życia, skierowaną z natury swej do dobra małżonków oraz do zrodzenia i wychowania potomstwa, Chrystus Pan podniósł do godności sakramentu pomiędzy ochrzczonymi. Tak więc umowa małżeńska między ochrzczonymi jest sakramentem. Jak podkreśla T. Pawluk, „u chrześcijan nie da się oddzielić umowy małżeńskiej od sa-

¹ W prawie polskim i kanonicznym związek małżeński zawrzeć mogą jedynie dwie osoby odmiennej płci.

² T. Smoczyński, *Prawo rodzinne i opiekuńcze. Analiza i wykładnia*, C.H. Beck, Warszawa 2001, s. 38.

³ Autor pod pojęciem prawo świeckie rozumie odpowiednie przepisy prawa polskiego, m.in. Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., (Dz.U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.) czy ustawę z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 2017 r., poz. 682) – zwany dalej k.r.i.o.

⁴ A. Mączyński, *Konstytucyjne i międzynarodowe uwarunkowania instytucjonalizacji związków homoseksualnych*, [w:] M. Andrzejewski (red.), *Związki partnerskie, debata na temat projektowanych zmian*, Towarzystwo Naukowe Organizacji, Toruń 2013, s. 90.

⁵ M. Nazar, [w:] T. Smoczyński (red.), *System prawa prywatnego*, t. 11, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, C.H. Beck, Warszawa 2009, s. 937 i n.

⁶ Kanon – podstawowa jednostka redakcyjna kościelnych aktów prawnych.

kramentu małżeństwa”⁷. Jako przymioty małżeństwa Kodeks Prawa Kanonicznego wskazuje jego jedność i nierozzerwalność⁸.

W związku z odmiennym pojmowaniem małżeństwa przez prawo kościelne i prawo świeckie istnieje także odmienna regulacja tej instytucji w obu omawianych systemach prawnych. Większość polskich obywateli podlega zarówno prawu kanonicznemu, jak i prawu świeckiemu, w związku z powyższym muszą istnieć zasady określania relacji pomiędzy tymi dwoma porządkami prawnymi. Niewątpliwie aktem regulującym relacje między Kościołem katolickim a państwem polskim jest Konkordat⁹. Zgodnie z jego art. 1 Rzeczpospolita Polska i Stolica Apostolska potwierdzają, że Państwo i Kościół katolicki są – każde w swej dziedzinie – niezależne i autonomiczne oraz zobowiązują się do pełnego poszanowania tej zasady we wzajemnych stosunkach i we współdziałaniu dla rozwoju człowieka i dobra wspólnego. Tak więc zasady niezależności i autonomii mają podstawowe znaczenie przy określaniu wzajemnych relacji.

W celu ułatwienia zawarcia małżeństwa świeckiego i kościelnego na mocy Konkordatu, a następnie przepisów prawa powszechnie obowiązującego, została wprowadzona instytucja tzw. małżeństwa konkordatowego. Zgodnie z art. 1 § 2 k.r.i.o. małżeństwo zostaje zawarte, gdy mężczyzna i kobieta zawierający związek małżeński podlegający prawu wewnętrznemu kościoła albo innego związku wyznaniowego w obecności duchownego oświadczą wolę jednoczesnego zawarcia małżeństwa podlegającego prawu polskiemu i kierownik urzędu stanu cywilnego następnie sporządzi akt małżeństwa. Gdy zostaną spełnione powyższe przesłanki, małżeństwo uważa się za zawarte w chwili złożenia oświadczenia woli w obecności duchownego. Warunkiem możliwości zawarcia małżeństwa konkordatowego jest konieczność, aby umowa międzynarodowa lub ustawa przewidywała takie skutki tej formy, jakie pociąga za sobą zawarcie małżeństwa przed kierownikiem USC. Wyrazem tego w prawie kanonicznym jest art. 10 Konkordatu, który wskazuje, że od chwili zawarcia małżeństwo kanoniczne wywiera takie skutki, jakie pociąga za sobą zawarcie małżeństwa zgodnie z prawem polskim. Zawarcie małżeństwa przed duchownym wywołuje podwójne skutki prawne zarówno w płaszczyźnie prawa polskiego, jak i kanonicznego, pod warunkiem, że osoby zawierające małżeństwo przed duchownym wyrażą wolę jednoczesnego zawarcia małżeństwa podlegającego prawu polskiemu. W przypadku braku takich oświadczeń zawarty związek wyznaniowy (w tym kanoniczny) w świetle prawa polskiego uchodzi za konkubinaty do-

⁷ T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. III, Włocławskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn 1996, s. 25–26.

⁸ Kan. 1056.

⁹ Konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską z dnia 28 lipca 1993 r. (Dz. U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318).

póty, dopóki nie zostanie zawarte dodatkowe małżeństwo przed kierownikiem USC¹⁰. Oprócz małżeństwa konkordatowego nupturienti mogą zawrzeć także tylko małżeństwo cywilne przed kierownikiem USC¹¹ oraz w wyjątkowych okolicznościach tylko małżeństwo kościelne. Zawarcie jedynie małżeństwa kościelnego jest wyjątkową sytuacją, zgodnie bowiem z art. 10 Konkordatu wierni Kościoła katolickiego zawierający małżeństwo mają obowiązek uzyskania dla niego skutków cywilnoprawnych. Jednak ordynariusz miejsca zamieszkania strony może zezwolić na zawarcie małżeństwa bez skutków cywilnych w wyjątkowych przypadkach z ważnych powodów pastoralnych¹².

2. Stwierdzenie nieważności małżeństwa kanonicznego

Odnosząc się do nierozzerwalności małżeństwa jako jednej z jego podstawowych cech, należy wskazać, że oznacza to, iż małżeństwo obowiązuje aż do śmierci jednego z małżonków. Co istotne, przygotowanie do zawarcia małżeństwa kanonicznego obejmuje pouczenie nupturientów o nierozzerwalności małżeństwa kanonicznego oraz o przepisach prawa polskiego dotyczących jego skutków¹³. Trzeba jednak stwierdzić, że nie każde małżeństwo zawierane nawet według formy przepisanej prawem kanonicznym powoduje zaistnienie węzła małżeńskiego, który staje się źródłem jego nierozzerwalności. Jeżeli więc sakramentalny związek małżeński został ważnie zawarty, tj. zgodnie z wymogami prawa kanonicznego, żadna władza ludzka nie jest w stanie go rozwiązać. Wyjątki od tej zasady stanowią rozwiązanie małżeństwa niedopełnionego¹⁴ oraz rozwiązanie naturalnego węzła małżeńskiego, czyli takiego, w którym przynajmniej jedna z tworzących go stron jest nieochrzczona¹⁵.

W przypadku małżeństwa, które nie jest związkiem naturalnym, a zostało dopełnione, istnieje możliwość wystąpienia o orzeczenie nieważności małżeństwa. Zgodnie z rozdziałem kompetencji sądowniczych, na mocy Konkordatu orzeczenie o ważności małżeństwa kanonicznego, a także w innych sprawach małżeńskich przewidzianych

¹⁰ A. Szadok-Bratuń, *Procedura zawierania małżeństwa „konkordatowego” w kontekście polskiego prawa administracyjnego*, Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wrocław 2013, s. 24.

¹¹ Zgodnie z art. 1 § 1 k.r.i.o. małżeństwo zostaje zawarte, gdy mężczyzna i kobieta jednocześnie obecni złożą przed kierownikiem urzędu stanu cywilnego oświadczenia, że wstępują ze sobą w związek małżeński. Jest to podstawowa i jednocześnie najprostsza forma zawarcia małżeństwa w prawie polskim.

¹² Obowiązek uzyskania zgody ordynariusza wynika z Instrukcji Episkopatu Polski dla duszpasterzy dotyczącej małżeństwa konkordatowego z 22 października 1998 r.

¹³ Art. 10 ust. 2 Konkordatu.

¹⁴ Małżeństwo niedopełnione to małżeństwo, które zostało zawarte, jednak nie zostało dopełnione aktem małżeńskim ukierunkowanym na zrodzenie potomstwa, do którego ze swej natury zmierza małżeństwo, przez który małżonkowie stają się jednym ciałem. Jeżeli akt małżeński nie został dokonany w sposób dobrowolny i świadomy, nie można mówić o dopełnieniu małżeństwa. Prośbę o dyspensę małżeństwa niedopełnionego kieruje się do papieża.

¹⁵ Zob. kan. 1143–1149.

w prawie kanonicznym, należy wyłącznie do kompetencji władzy kościelnej. Orzekanie natomiast w sprawach małżeńskich w zakresie skutków określonych w prawie polskim należy do wyłącznej kompetencji sądów państwowych.

Orzeczenie nieważności małżeństwa odbywa się w specjalnym procesie na podstawie konkretnego tytułu prawnego. Tytuły prawne, czyli przesłanki stanowiące podstawę do wydania pozytywnego orzeczenia, dzielą się na przeszkody małżeńskie oraz wady wyrażenia konsensu małżeńskiego.

Przeszkoda małżeńska to przeszkoda pozbawiająca osobę zdolności do zawarcia związku małżeńskiego¹⁶. Do tej grupy zalicza się: brak wymaganego prawem wieku, niemoc płciową, węzeł małżeński, różną wiarę, święcenia, publiczny ślub wieczysty czystości, uprowadzenie, występki, pokrewieństwo, powinowactwo, przyzwoitość publiczną i pokrewieństwo prawne. Jeżeli chodzi o pierwszą z przesłanek, czyli brak odpowiedniego wieku, w Polsce ta kanoniczna przeszkoda została ustanowiona na równi z przeszkodą cywilną. Tak więc aby zawrzeć ważne małżeństwo, mężczyzna i kobieta muszą mieć ukończone 18 lat¹⁷.

Drugą z przesłanek jest niemoc płciowa, która oznacza niezdolność do współżycia płciowego. Chodzi tu o defekty wrodzone bądź nabyte uniemożliwiające odbycie aktu płciowego, zmierzającego do zrodzenia potomstwa. Niemoc płciowa, aby stanowić przesłankę do stwierdzenia nieważności małżeństwa, musi posiadać określone cechy, tj. musi być: uprzednia, czyli istnieć przed wstąpieniem w związek małżeński; trwała, tj. niedająca się usunąć, a także pewna, czyli niebudząca wątpliwości¹⁸.

Trzecią przeszkodą jest przeszkoda węzła małżeńskiego. Oznacza to, że osoba, która pozostając w innym małżeństwie, wstępuje w nowy związek małżeński, robi to w sposób nieważny. Prawo kościelne nigdy nie zezwalało na małżeństwa bigamiczne, mając na uwadze jedność oraz nierozzerwalność małżeństwa.

Kolejną przesłanką jest przeszkoda różnej religii, która zachodzi między dwiema osobami, z których jedna została ochrzczona w Kościele katolickim lub była do niego przyjęta i nie odłączyła się od niego formalnym aktem, a druga jest nieochrzczona¹⁹.

¹⁶ Zob. kan. 1073.

¹⁷ W wyjątkowych przypadkach kobieta, która ma ukończony 16. rok życia, może uzyskać zgodę sądu opiekuńczego na zawarcie małżeństwa bądź dyspensę kanoniczną od przeszkody wieku.

¹⁸ Od przeszkody niemocy płciowej należy odróżnić niepłodność, która nie zabrania zawierania małżeństwa ani nie stanowi przeszkody, chyba że byłaby ukryta, aby skłonić drugą stronę do wyrażenia zgody małżeńskiej (kan. 1084 § 3).

¹⁹ Przeszkoda różnej religii ustaje bądź przez przyjęcie chrztu przez stronę nieochrzczonej, bądź przez dyspensę. Warunkiem uzyskania dyspensy jest istnienie słusznej i rozumnej przyczyny oraz złożenie tzw. rękojmi w sposób przewidziany dla małżeństw mieszanych (kan. 1086 § 2). Strona katolicka powinna oświadczyć, że oprze się niebezpieczeństwu odstępowania od wiary, i złożyć szczerą obietnicę, że dołoży wszelkich starań, aby potomstwo było ochrzczone i wychowane w Kościele katolickim. Strona niekatolicka natomiast powinna być odpowiednio pouczona o obietnicy złożonej przez stronę katolicką, tak aby było wiadomo, że jest świadoma obietnicy i obowiązków strony katolickiej.

Przeszkoda święceń jest kolejną przeszkodą w ważnym zawarciu małżeństwa. Przeszkodą święceń związany jest każdy duchowny. Duchownym staje się osoba przyjmująca święcenia diakonatu. Kolejne święcenia, jakie może przyjąć duchowny, to prezbiterat i sakra biskupia. Każde z tych święceń kapłańskich stanowi osobne źródło przeszkody małżeńskiej²⁰. Następną okolicznością podobną do przeszkody święceń, jest złożenie publicznego, wieczystego ślubu czystości. Ślub jest publiczny, jeżeli został przyjęty w imieniu Kościoła przez właściwego przełożonego, czyli złożony w instytucie zakonnym zgodnie z obrzędem profesji zakonnej. Publiczny ślub czystości, aby mógł stanowić przeszkodę, musi być jednocześnie wieczysty, a więc złożony po upływie ślubów czasowych, zgodnie z przepisami zakonnymi²¹.

Kolejną przeszkodą jest uprowadzenie bądź zatrzymanie kobiety w celu zawarcia z nią małżeństwa. Nie jest dopuszczalna odwrotna sytuacja²². Następną przeszkodą małżeńską jest zabójstwo współmałżonka. Może ona występować w dwóch postaciach. Po pierwsze, gdy osoba chcąc wstąpić w związek małżeński z inną osobą zadaje śmierć współmałżonkowi tej osoby bądź własnemu małżonkowi²³, oraz po drugie, w sytuacji gdy chcąc zawrzeć małżeństwo swoim wspólnym działaniem fizycznym lub moralnym powodują śmierć któregoś ze współmałżonków.

Przeszkoda pokrewieństwa jest kolejną przesłanką, a polega na występowaniu więzów krwi powstałych na skutek posiadania wspólnego przodka. Zakaz zawierania małżeństwa obowiązuje we wszystkich przypadkach w linii prostej, a w linii bocznej do czwartego stopnia włącznie. Podobnie jak pokrewieństwo, tak i powinowactwo²⁴ jest przeszkodą w zawarciu związku małżeńskiego, jednak występuje tylko w linii prostej²⁵. Podstawą powinowactwa jest małżeństwo ważne zawarte, choćby nie było dopełnione²⁶.

Kolejnym specyficznym tytułem prawnym jest przeszkoda przyzwoitości publicznej, która powstaje w wyniku bliskości osób w notorycznym lub publicznym konkubincie albo w nieważnym małżeństwie po rozpoczęciu wspólnego pożycia²⁷. Przeszkoda przyzwoitości publicznej ma chronić przed zgorszeniem społeczność wiernych, gdy w pierwszym stopniu pokrewieństwa w linii prostej zaistnieje określony prawem związek uczuciowy pomiędzy mężczyzną i krewnymi kobiety albo pomiędzy kobietą i krewnymi mężczyzny. Przeszkoda ta jest bardzo podobna do powinowactwa w linii prostej

²⁰ Kan. 1087.

²¹ Ślub czystości złożony w instytucie świeckim nie stanowi przeszkody zawarcia małżeństwa (kan. 710).

²² Kan. 1089.

²³ Kan. 1090 § 1.

²⁴ Powinowactwo zachodzi między mężem a krewnymi żony oraz między żoną a krewnymi męża.

²⁵ Kan. 1092.

²⁶ Kan. 109 § 1.

²⁷ S. Świaczny, *Rozwiązanie małżeństwa i stwierdzenie nieważności małżeństwa w sądach kościelnych*, Wolters Kluwer, Warszawa 2007, s. 57.

w pierwszym stopniu. Różnicą jest jednak fakt, że przy przesłance powinowactwa mamy do czynienia z małżeństwem ważnie zawartym. Ostatnią z przeszkód małżeńskich jest przeszkoda pokrewieństwa prawnego i jest konsekwencją adopcji, czyli szczególnej więzi powstającej na mocy zdarzenia prawnego. W związku z powyższym nie mogą ważnie zawrzeć małżeństwa osoby, którzy na skutek adopcji są złączeni pokrewieństwem prawnym w linii prostej lub w drugim stopniu linii bocznej²⁸.

Do drugiej grupy tytułów prawnych dających podstawę do orzeczenia nieważności małżeństwa, czyli wad wyrażenia konsensu małżeńskiego²⁹, należą: niewystarczające używanie rozumu³⁰, brak rozeznania oceniającego co do istotnych praw i obowiązków małżeńskich wzajemnie przyjmowanych³¹, niezdolność do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich z przyczyn natury psychicznej³², podstęp przy zawieraniu małżeństwa (umyślne wprowadzenie w błąd), symulacja³³, wykluczenie któregoś z istotnych przymiotów lub elementów małżeństwa³⁴, zawarcie małżeństwa pod warunkiem³⁵ oraz przymus i bojaźń³⁶.

Trzecią grupę sytuacji dających podstawę do stwierdzenia nieważności małżeństwa stanowią braki dotyczące formy kanonicznej, a więc sposobu zawierania małżeństwa. Dotyczyć to może w szczególności duchownego asystującego przy zawieraniu małżeństwa (posiadania przez niego odpowiedniego upoważnienia) oraz obowiązku obecności dwóch świadków, którzy będą w stanie stwierdzić zawarcie małżeństwa oraz dać o tym wiarygodne świadectwo.

Celem procesu o stwierdzenie nieważności małżeństwa jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy konkretne małżeństwo zostało ważnie zawarte. Należy wskazać, że w Kościele katolickim nie ma możliwości uzyskania rozwodu albo unieważnienia mał-

²⁸ Kan. 1094.

²⁹ Konsens małżeński jest aktem woli, mocą którego mężczyzna i kobieta ustanawiają małżeństwo (kan. 1057 § 2)

³⁰ Może przejawiać się w dwóch postaciach: albo jako trwała choroba psychiczna, albo jako chwilowe wyłączenie świadomości.

³¹ Jest to brak powstały z zaburzeń psychicznych, które do tego stopnia determinują wolę osoby chcącej zawrzeć małżeństwo, że osoba ta, podejmując swoją decyzję, nie zdaje sobie dostatecznie sprawy z powagi i znaczenia praw i obowiązków małżeńskich i nie stać ją na krytyczną ocenę, czy będzie w stanie je realizować we wspólnocie małżeńskiej z wybraną osobą.

³² Tak będzie w przypadku homoseksualizmu czy nimfomanii.

³³ Chodzi tu o konsens pozorny, czyli przejawiający się zewnętrznie, jednak niezgodnie z przeżyciami wewnętrznymi. Konsens pozorny jest wyrażany nieszczerze, będzie tak np. w sytuacji zawierania małżeństwa „z litości”.

³⁴ Należą do nich jedność, nierozzerwalność oraz zrodzenie i wychowanie potomstwa.

³⁵ Zabronione jest zawieranie małżeństwa pod warunkiem, który ma się spełnić dopiero w przyszłości (kan. 1102 § 1).

³⁶ Zgodnie z kan. 1103 nieważne jest małżeństwo zawarte pod przymusem lub pod wpływem ciężkiej bojaźni z zewnątrz, choćby nieumyślnie wywołanej, od której ktoś, ażeby się uwolnić, zmuszony jest wybrnąć małżeństwo.

żeństwa, a w procesie o stwierdzenie nieważności małżeństwa można jedynie wykazać, że małżeństwo nigdy nie zostało ważnie zawarte, co oznacza, że nigdy nie istniało. W celu wszczęcia procesu zainteresowani małżonkowie lub jeden z nich powinni zwrócić się do trybunału kościelnego miejsca zawarcia związku małżeńskiego bądź do trybunału miejsca stałego lub tymczasowego zamieszkania przynajmniej jednej ze stron, bądź trybunału miejsca, w którym faktycznie trzeba będzie zebrać większość dowodów³⁷. Bardzo ważne jest, że postępowania nie wszczyna się przeciwko małżonkowi, ale „w sprawie”. Należy podkreślić, że dnia 8 grudnia 2015 r. weszły w życie zmiany w omawianym procesie. Papież Franciszek w Liście Apostolskim *Mitis Iudex Dominus Iesus*, reformującym kanony Kodeksu Prawa Kanonicznego dotyczące spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa, wprowadził w procesie szereg zmian mających za zadanie jego uproszczenie i przyspieszenie. Jedną z poważniejszych zmian jest rezygnacja z dotychczasowego wymogu, by orzeczenie nieważności małżeństwa wydane w sądzie kościelnym było potwierdzone decyzją trybunału apelacyjnego. W myśl dotychczasowego prawa do prawomocności orzeczenia nieważności trzeba było zgodnych decyzji dwóch różnych trybunałów kościelnych. Apelacja następowała automatycznie po wyroku orzekającym, że małżeństwo jest nieważne. Od 8 grudnia 2015 r. w celu stwierdzenia nieważności małżeństwa nie będzie już wymagane zgodne orzeczenie sądów kościelnych dwóch instancji, a sąd, który powziął taki wyrok, nie będzie już przysyłał akt do trybunału II instancji. Jeśli żadna ze stron w terminie 15 dni nie odwoła się od wyroku, ten stanie się prawomocny, a strony będą mogły zawrzeć nowe małżeństwa. Kolejną istotną zmianą jest dopuszczenie, aby w skład trzyosobowego kolegium orzekającego wchodziło dwóch sędziów świeckich (mężczyzn lub kobiet), mianowanych przez biskupa, mających odpowiednie wykształcenie i przymioty. Jedynie przewodniczący składu winien być duchownym. Takie rozwiązanie może być szczególną pomocą w krajach borykających się z niedostatkiem duchowieństwa. Nowe prawo wprowadza także możliwość ustanowienia tzw. procesu skróconego do orzekania w sprawach, w których nieważność małżeństwa wydaje się oczywista. W tego typu sprawach orzekać ma sam biskup diecezji. Dotychczasowe przepisy sugerowały wprost, by biskup osobiście nie angażował się w sprawowanie władzy sądowniczej. Od 8 grudnia 2015 r. sam biskup może wydawać orzeczenia o nieważności małżeństwa. Może to uczynić po przeprowadzeniu procesu skróconego, jeśli wikariusz sądowy uzna, że taki sposób procedowania będzie korzystniejszy. Warunkiem wszczęcia procesu skróconego jest wniesienie skargi o nieważność przez obojga małżonków albo przez jednego z nich, ale za zgodą drugiego. Drugim warunkiem jest istnienie tak oczywistych okoliczności faktycznych i osobowych, iż nieważność małżeństwa jawi się jako ewidentna, a przeprowadzanie drobiazgowego postę-

³⁷ Kan. 1672.

powołania dowodowego nie wydaje się konieczne³⁸. W procesach skróconych formalności procesowe są ograniczone do minimum, a dowody – jeśli to możliwe – zbierane w ramach jednego posiedzenia sądu. Proces ten ma wynosić maksymalnie 45 dni.

3. Stwierdzenie nieważności małżeństwa świeckiego

Należy wskazać, że również przepisy Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego wprowadzają instytucję stwierdzenia nieważności małżeństwa³⁹. Podobnie jak w przypadku stwierdzenia nieważności małżeństwa kościelnego, sąd powszechny stwierdza, że małżeństwo nigdy nie zostało ważnie zawarte. Prawomocne orzeczenie sądu wywołuje takie skutki prawne, jakby małżeństwo nigdy nie istniało. Przesłanki do unieważnienia małżeństwa regulują przepisy Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, a należą do nich: brak wymaganego wieku, ubezwłasnowolnienie całkowite, choroba psychiczna lub niedorozwój umysłowy, bigamia, pokrewieństwo, powinowactwo, przysposobienie, wada oświadczenia o wstąpieniu w związek małżeński oraz wadliwe pełnomocnictwo. Pierwszą przesłankę stanowi art. 10 § 2 k.r.i.o., wskazujący, że żądać unieważnienia małżeństwa zawartego przez mężczyznę, który nie ukończył lat 18, oraz przez kobietę, która nie ukończyła lat 16 albo bez zezwolenia sądu zawarła małżeństwo po ukończeniu lat 16, lecz przed ukończeniem lat 18, może żądać każdy z małżonków. Ponadto zgodnie z § 4 tego przepisu unieważnienia małżeństwa z powodu braku przepisanej wieku nie może żądać mąż, jeżeli kobieta zaszła w ciążę. Bez znaczenia jest to, czy fakt ten nastąpił przed czy po zawarciu małżeństwa, byleby ciąża istniała w czasie trwania małżeństwa⁴⁰. Jak już wcześniej wskazano, przesłanka nieodpowiedniego wieku występuje także w prawie kanonicznym i jest tożsama w swej treści z przepisami prawa powszechnie obowiązującego. Drugą przesłanką stwierdzenia nieważności małżeństwa jest ubezwłasnowolnienie całkowite. Zgodnie z art. 11 § 2 k.r.i.o. każdy z małżonków może żądać unieważnienia małżeństwa z powodu ubezwłasnowolnienia całkowitego. Orzekając w sprawie, sąd bada, czy w chwili zawierania związku małżeńskiego istniało prawomocne postanowie-

³⁸ Kan. 1683.

³⁹ Od instytucji stwierdzenia nieważności małżeństwa należy odróżnić instytucję rozwodu, rozwód bowiem rozwiązuje związek małżeński z powodów zaistniałych po jego zawarciu.

⁴⁰ Szerzej zob.: wyrok SN z dnia 23 kwietnia 1968 r., II CR 77/68, LEX nr 796. Jak podkreślił SN w uzasadnieniu powyższego wyroku: „Ustawowy zakaz unieważnienia małżeństwa – na żądanie męża – z powodu braku przepisanej wieku w wypadku zajścia żony w ciążę jest podyktowany interesem społecznym, wytyczonym konstytucyjnymi zasadami ochrony rodziny i opieki nad dzieckiem, oraz dobrem dziecka, które zrodzone zostanie lub zrodziło się w małżeństwie; dla dziecka tego nie jest obojętne, czy małżeństwo jego rodziców zostanie unieważnione, czy też – zgodnie z wolą ustawodawcy – pozostanie ono w rodzinie, mającej swe źródło w małżeństwie, zawartym wprawdzie mimo nieosiągnięcia przez małżonków prawem przypisanego wieku, ale które może być unieważnione jedynie na żądanie żony”. Brak legitymacji procesowej męża prowadzi do oddalenia powództwa.

nie sądu ubezwłasnowolniające jednego z małżonków. Ubezwłasnowolnienie po zawarciu małżeństwa nie stanowi podstawy do unieważnienia małżeństwa. Sąd również nie jest uprawniony do badania, czy w chwili zawierania małżeństwa istniały przesłanki do ubezwłasnowolnienia jednego z małżonków. Zgodnie z art. 12 § 2 k.r.i.o. unieważnienia małżeństwa można żądać także w przypadku występowania choroby psychicznej albo niedorozwoju umysłowego. Jednak nie można żądać unieważnienia małżeństwa z tego powodu po ustaniu choroby. Orzecznictwo podnosi, że tylko wyraźne stwierdzenie istnienia choroby psychicznej w chwili zawierania związku małżeńskiego może uzasadniać żądanie jego unieważnienia⁴¹. Kolejną przesłankę do stwierdzenia nieważności małżeństwa stanowi bigamia. Zgodnie z art. 13 § 2 k.r.i.o. każdy, kto ma w tym interes prawny, może żądać unieważnienia małżeństwa z powodu pozostawania przez jednego z małżonków w poprzednio zawartym związku małżeńskim. Należy pamiętać, że zgodnie z art. 206 Kodeksu karnego⁴² bigamia jest przestępstwem. Orzecznictwo SN podkreśla, że w przepisie tym nie chodzi wyłącznie o interes osobisty. Zgodnie z postanowieniem SN z dnia 15 kwietnia 1971 r.: „Unormowania zawarte zarówno w kodeksie postępowania cywilnego, jak i w prawie rodzinnym nie przeciwstawiają się dopuszczeniu w procesie o unieważnienie małżeństwa bigamicznego interwencji ubocznej ze strony spadkobierców zmarłego w toku procesu powoda, którego współmałżonek zawarł ponowne małżeństwo pomimo pozostawania z powodem w poprzednio zawartym związku małżeńskim. Ujęcie w art. 13 § 2 k.r.o. kręgu osób uprawnionych do żądania unieważnienia małżeństwa bigamicznego jest – niezależnie od ewentualnych innych argumentów – wystarczające do tego, aby w takiej sprawie interwencji ubocznej nie ograniczać jedynie do osób, których interes w unieważnieniu małżeństwa bigamicznego ma charakter wyłącznie osobisty”⁴³. Następną przesłanką jest występowanie pokrewieństwa⁴⁴ bądź powinowactwa⁴⁵ pomiędzy małżonkami (art. 14 § 2 k.r.i.o.). Zakaz ten wprowadzono ze względów obyczajowych, ma on służyć moralnemu zdrowiu i trwałości rodziny oraz chronić przed konfliktami rodzinnymi⁴⁶. Należy również pamiętać o względach natury biologicznej. Kolejną przesłanką jest adopcja. Zgodnie z art. 15 § 2 k.r.i.o. unieważnienia małżeństwa z powodu stosunku przysposobienia między małżonkami może żądać każdy z małżonków. Natomiast zgodnie z § 3 tego artykułu nie można unieważnić małżeństwa z tego powodu jeżeli stosunek przysposobienia ustał⁴⁷. Zgodnie z art. 15¹ § 1 k.r.i.o. unieważnienie z powodu

⁴¹ Zob.: wyrok WSA w Białymstoku z dnia 23 lutego 1995 r., I ACr 33/95, LEX nr 30168.

⁴² Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. z 2016 r., poz. 1137 z późn. zm.).

⁴³ Postanowienie SN z dnia 15 kwietnia 1971 r., I CZ 49/71, LEX nr 1276.

⁴⁴ Chodzi tu o pokrewieństwo w linii prostej oraz rodzeństwo.

⁴⁵ Powinowactwo jest stosunkiem łączącym małżonka z krewnymi drugiego małżonka.

⁴⁶ J. Górecki, *Unieważnienie małżeństwa*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1958, s. 19.

⁴⁷ Ustanie stosunku przysposobienia możliwe jest jedynie na podstawie orzeczenia sądu, w przypadku przysposobienia niepełnego.

wad oświadczenia woli ma miejsce w sytuacji, gdy oświadczenie o wstąpieniu w związek małżeński złożyła osoba z jakichś powodów znajdująca się w stanie wyłączającym świadome wyrażenie woli, pod wpływem błędu co do tożsamości drugiej strony lub też pod wpływem groźby. Brak świadomości ma miejsce, gdy po stronie składającego oświadczenie woli występuje niezrozumienie zachowania swojego oraz innych, a także gdy osoba ta nie pojmuje konsekwencji oraz znaczenia swojego postępowania. U podstaw takiego zachowania musi leżeć przyczyna wewnętrzna – stan, w jakim znalazła się określona osoba, nie zaś same okoliczności zewnętrzne. Błąd co do tożsamości natomiast to błąd co do osoby nupturienta (osoby, z którą zawiera się związek małżeński) – oznacza to złożenie oświadczenia o zawarciu związku małżeńskiego wobec innej osoby niż ta, z którą zamierzało się wstąpić w związek małżeński. Jeżeli chodzi o groźbę, to może ona stanowić podstawę unieważnienia małżeństwa wtedy, gdy osoba składająca oświadczenie woli obawia się, że jej bądź też innej osobie grozi poważne niebezpieczeństwo osobiste⁴⁸. Ostatnią okolicznością dającą możliwość stwierdzenia nieważności małżeństwa jest wystąpienie jednej z przesłanek w przypadku małżeństwa zawieranego przez pełnomocnika. Zasadą jest, że małżeństwo zostaje zawarte przez złożenie przez mężczyznę i kobietę jednocześnie obecnych oświadczeń woli przed urzędnikiem stanu cywilnego. Jednakże dopuszczalne z ważnych powodów jest także zawarcie związku małżeńskiego przez pełnomocnika⁴⁹. Istnieją trzy przypadki, w których można żądać unieważnienia małżeństwa zawartego przez pełnomocnika: jeżeli sąd nie zezwolił na złożenie oświadczenia przez pełnomocnika; gdy pełnomocnictwo było nieważne (np. brak urzędowego poświadczenia podpisu, w treści pełnomocnictwa nie wymieniono osoby, z którą małżeństwo ma być zawarte), a także w razie skutecznego odwołania pełnomocnictwa. Należy jednak pamiętać, że nie można żądać unieważnienia małżeństwa z powyższego powodu, jeżeli małżonkowie podjęli wspólne pożycie⁵⁰.

Należy wskazać, że sąd, orzekając o nieważności małżeństwa, obligatoryjnie musi ustalić, czy i który z małżonków zawarł małżeństwo w złej wierze. Wykładni pojęcia złej wiary dokonał SN w wyroku z dnia 28 grudnia 1982 r., w którym wskazał, że „przepis art. 20 § 2 k.r.i.o. zawiera autentyczną wykładnię pojęcia złej wiary. Za będącego w złej wierze można uznać tylko wówczas małżonka, gdy w chwili zawarcia małżeństwa wiedział on o okolicznościach stanowiących podstawę jego unieważnienia. Tylko zatem pozytywna wiedza o okolicznościach stanowiących określone zakazy zawarcia

⁴⁸ Prawo do żądania unieważnienia małżeństwa z powodu wady oświadczenia woli przysługuje tylko małżonkowi. Nie można jednakże żądać unieważnienia małżeństwa po upływie 6 miesięcy od ustania: stanu wyłączającego świadome wyrażenie woli, od wykrycia błędu lub ustania obawy wywołanej groźbą – a w każdym wypadku po upływie 3 lat od zawarcia małżeństwa.

⁴⁹ Art. 6 k.r.i.o.

⁵⁰ Art. 16 k.r.i.o.

małżeństwa uzasadniałaby przypisanie małżonkowi złej wiary w rozumieniu powołanego przepisu⁵¹. Za istotne należy uznać, że do skutków unieważnienia małżeństwa w zakresie stosunku małżonków do wspólnych dzieci oraz w zakresie stosunków majątkowych między małżonkami stosuje się odpowiednio przepisy o rozwodzie, przy czym małżonek, który zawarł małżeństwo w złej wierze, traktowany jest tak, jak małżonek winny rozkładu pożycia małżeńskiego. Na podstawie art. 24 ust. 2 pkt 1 ustawy z dnia 28 listopada 2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego⁵² prawomocne orzeczenie sądu będzie stanowiło podstawę do zamieszczenia wzmianki dodatkowej przez kierownika USC w akcie małżeństwa.

4. Zakończenie

Małżeństwo jest związkiem różnopłciowym, powstającym z wolnej woli małżonków w sposób sformalizowany, czyli poprzez wypełnienie zawartej w prawie procedury. Nupturienti mogą zawrzeć bądź małżeństwo cywilne, bądź małżeństwo konkordatowe – mające charakter hybrydowy, a także w wyjątkowych okolicznościach tylko małżeństwo kościelne. Zarówno przepisy Kodeksu Prawa Kanonicznego, jak i Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego przewidują instytucję stwierdzenia nieważności małżeństwa. Jednak w związku z rozdzielną kognicją sądów kościelnych i powszechnych do orzekania w tych sprawach niezbędne jest uzyskanie odrębnego orzeczenia w związku z małżeństwem kościelnym i cywilnym. O braku bezpośrednich skutków cywilnych orzeczenia o stwierdzeniu nieważności małżeństwa kościelnego wypowiedział się SN w wyroku z 17 listopada 2000 r., w którym wskazał, że „orzeczenie sądu kościelnego o ważności bądź ustaniu małżeństwa kanonicznego nie może mieć prejudycjalnego wpływu na orzeczenie sądu państwowego o ważności lub ustaniu świeckiego związku małżeńskiego”⁵³. Niewątpliwie sama instytucja stwierdzenia nieważności małżeństwa ma w obu omawianych porządkach prawnych stosunkowo jednolity charakter, w orzeczeniu bowiem właściwy sąd stwierdza, że małżeństwo nie zostało ważne zawarte, czyli nigdy nie istniało. Natomiast w związku z różnicami przy pojmowaniu instytucji małżeństwa przez prawo świeckie i kanoniczne skutkiem jest inne pojmowanie stwierdzenia nieważności małżeństwa przez te dwa porządki prawne. Przepisy obu kodeksów regulują przesłanki, na które można powołać się, starając się o uzyskanie odpowiedniego orzeczenia. Niewątpliwie przesłanki zawarte w Kodeksie Prawa Kanonicznego mają szerszy zasięg, a w związku z powyższym postulat ujednolicenia procedury stwierdzenia nieważności małżeństwa w obowiązującym stanie prawnym należy uznać za niedo-

⁵¹ Wyrok SN z dnia 28 grudnia 1982 r., I CR 349/82, LEX nr 8505.

⁵² Dz. U. z 2016 r., poz. 2064.

⁵³ V CKN 1364/00, LEX nr 47030.

puszczalny. Jednak jako postulat *de lege ferenda* wypada zgłosić, aby informacja o stwierdzeniu nieważności małżeństwa kanonicznego była zamieszczana jako wzmianka dodatkowa w akcie małżeństwa, tak samo jak jest zamieszczana wzmianka o orzeczeniu sądu powszechnego w tej sprawie.

Bibliografia

Wykaz aktów prawnych

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).
Konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską z dnia 28 lipca 1993 r. (Dz. U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318).
Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 2017 r., poz. 682).
Ustawa z dnia 28 listopada 2014 r. Prawo o aktach stanu cywilnego (Dz. U. z 2016 r., poz. 2064).
Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. z 2016 r., poz. 1137 z późn. zm.).

Wykaz orzecznictwa

- Wyrok SN z dnia 23 kwietnia 1968 r., II CR 77/68, LEX nr 796.
Wyrok SN z dnia 28 grudnia 1982 r., I CR 349/82, LEX nr 8505.
Wyrok SN z dnia 17 listopada 2000 r., V CKN 1364/00, LEX nr 47030.
Wyrok WSA w Białymstoku z dnia 23 lutego 1995 r., I ACr 33/95, LEX nr 30168.
Postanowienie SN z dnia 15 kwietnia 1971 r., I CZ 49/71, LEX nr 1276.

Literatura

- Bolesta A., *Stwierdzenie nieważności małżeństwa. Kompendium dla katolików*, eSPe, Kraków 2015.
Brzemia-Bonarek A., *Dopuszczalność dowodów zdobytych w sposób niegodziwy w kanonicznym procesie o stwierdzenie nieważności małżeństwa*, Księgarnia św. Jacka, Warszawa 2007.
Górecki J., *Unieważnienie małżeństwa*, [wydawnictwo] Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1958.
Maraszek M., *Związek małżeński na gruncie prawa polskiego oraz prawa kanonicznego*, Cursor, Warszawa 2010.
Mączyński A., *Konstytucyjne i międzynarodowe uwarunkowania instytucjonalizacji związków homoseksualnych*, [w:] M. Andrzejewski (red.), *Związki partnerskie, debata na temat projektowanych zmian*, Towarzystwo Naukowe Organizacji, Toruń 2013.
Mezglewski A., Tunia A., *Wyznaniowa forma zawarcia małżeństwa cywilnego*, C.H. Beck, Warszawa 2007.
Pawluk T., *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. III, Włocławskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn 1996.
Piasecki K., *Prawo małżeńskie*, Lexis Nexis, Warszawa 2011.
Smoczyński T., *Prawo rodzinne i opiekuńcze. Analiza i wykładnia*, C.H. Beck, Warszawa 2001.
Smoczyński T. (red.), *System prawa prywatnego*, t. 11, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, C.H. Beck, Warszawa 2009.

- Sobczak A., *Stwierdzenie nieważności małżeństwa i inne małżeńskie procesy kościelne*, Zys i S-ka, Poznań 2010.
- Szadok-Bratuń A., *Procedura zawierania małżeństwa „konkordatowego” w kontekście polskiego prawa administracyjnego*, Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wrocław 2013.
- Świączny S., *Rozwiązanie małżeństwa i stwierdzenie nieważności małżeństwa w sądach kościelnych*, Wolters Kluwer, Warszawa 2007.